

APW

1991

Zeeuws Tijdschrift

Jrg. 41

3

"Het Zeelandgevoel" (3)

Voorlopige grenzen van het leven

Van volkskerk tot participerende gemeente:

Tachtig jaar Kapucijnen-zielzorg in Sluis

Nieuw licht op de Maria-verering te Aardenburg
in de Middeleeuwen

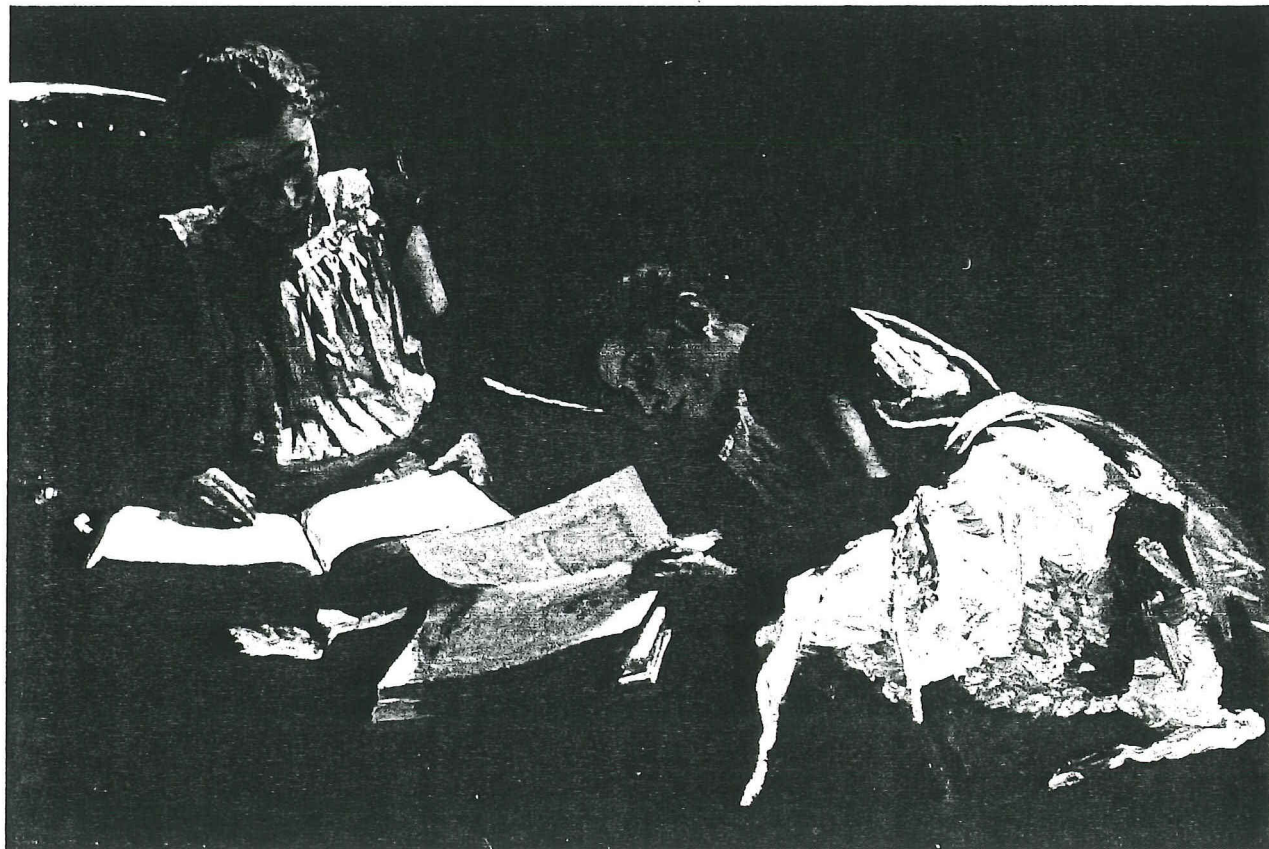
Dr. L. de Jongprijs

Wars van 't algemeen erkende mooi

Galerie: 175 jaar Zeeuwen in den vreemde

Boekbesprekingen

Mededelingen K.Z.G.W.

Nieuw licht op de Maria-verering te Aardenburg in de Middeleeuwen

R. M. van Heeringen en H. Hendrikse

Inleiding

Ter gelegenheid van de tentoonstelling *'Pilgrimage tot Ardenbuerch. Aardenburg als bedevaartplaats'* die tot en met 29 september 1991 te zien is in het Gemeentelijk Archeologisch Museum van Aardenburg, werden de gegevens met betrekking tot Aardenburg als Middeleeuwse Maria-bedevaartplaats verzameld en opnieuw geïnterpreteerd.

Voor het bestaan van Aardenburg als bedevaartplaats beschikken we over bronnen van verschillende aard.

Punt van vertrek in dit artikel zijn de archeologische vondsten die ons iets over deze bedevaart vertellen.

We hebben het dan over de kleine

metalen plaatjes die pelgrims als 'souvenir' mee naar huis namen: de zogenaamde pelgrimstekens of pelgrimsinsignes. Na afgedankt en tussen het huisvuil terecht gekomen te zijn, komen deze voorwerpjes - als we geluk hebben - graafwerk weer te voorschijn. Ze vormen over talloze bedevaartplaatsen in West-Europa een bij archeologisch onderzoek of bij anderunieke bron van informatie. Vaak is een pelgrimsinsigne zelfs het enige tastbare bewijs voor het bestaan van een bedevaartplaats.

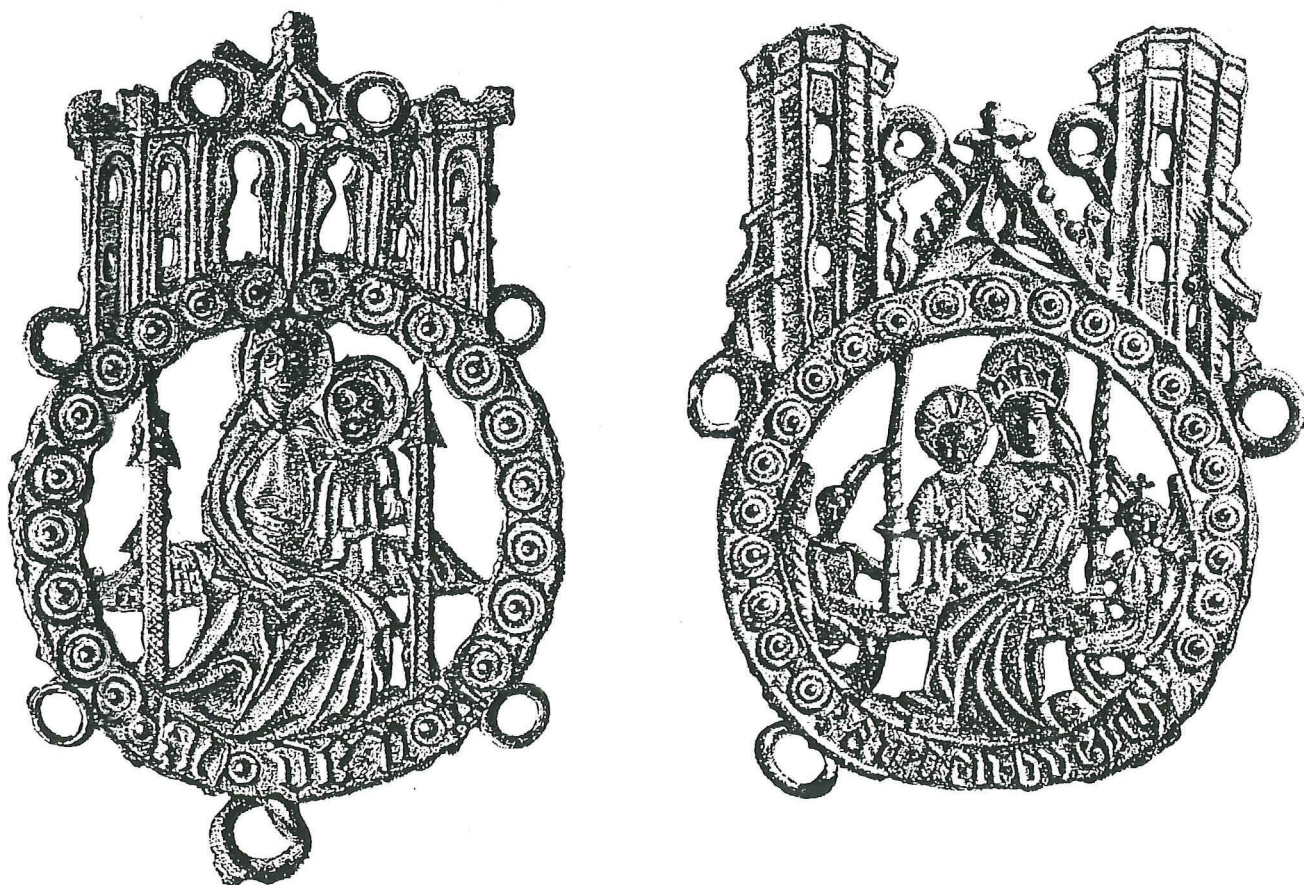
Deze langs archeologische weg verkregen gegevens worden vervolgens getoetst aan het schriftelijke bronnenmateriaal. Deze omvatten onder andere een vermelding over het

ontstaan van de bedevaart, enkele kerkrekeningen van de OLV-kerk en gegevens uit gerechtelijke archieven van verschillende steden over als straf opgelegde bedevaarten naar Aardenburg.

Tot slot wordt de ikonografie van de Middeleeuwse Maria vergeleken met die uit de periode van na de Reformatie.

Pelgrimsinsignes van Onze-Lieve-Vrouwe van Aardenburg

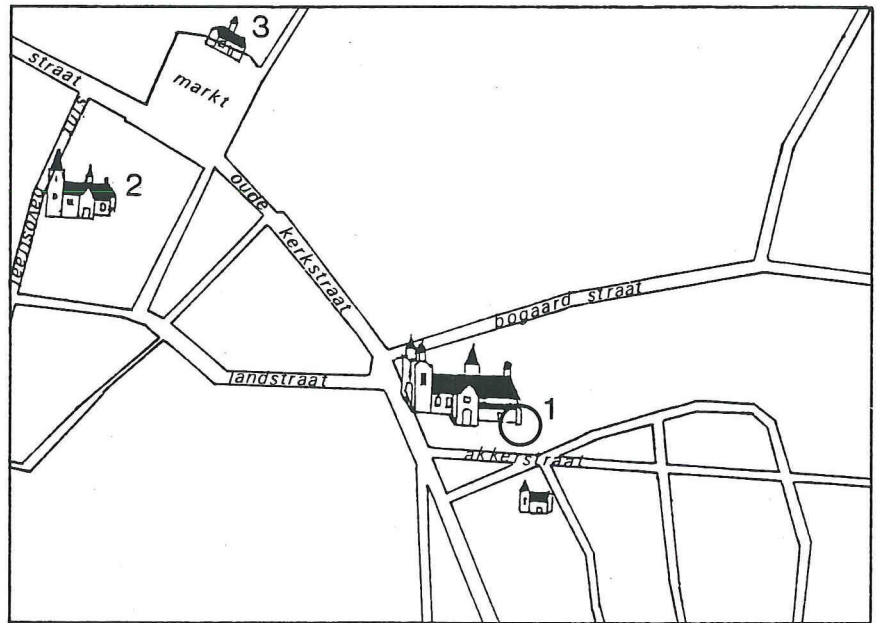
Tot voor kort waren drie bijna gave exemplaren van eenzelfde type Maria-insigne van Aardenburg bekend, verdeeld over twee varianten.¹ Het eerst bekende exemplaar is afkomstig uit

Afb. 1. Links pelgrimsinsigne van Onze-Lieve-Vrouwe van Aardenburg gevonden te Damme. Hoogte 9,2 cm, breedte 5,9 cm. Collectie Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek, Koksijde, België. Rechts pelgrimsinsigne van Onze-Lieve-Vrouwe van Aardenburg gevonden te Sluis. Hoogte 8,1 cm, breedte 6,5 cm. Collectie Rijksmuseum Het Catharijne Convent, Utrecht. Tekening L. Goldschmitz-Wielinga, Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN), afd. Zeeland.

Nieuw licht op de Maria-verering te Aardenburg in de Middeleeuwen

Damme in België, het tweede werd in 1979 gevonden in een beerput op het terrein van het Onze-Lieve-Vrouweklooster in Sluis en het derde exemplaar in het verdrinken dorp Nieuwlande in de Oosterschelde.² De tekens werden gegoten in een mal van lei- of speksteen. Het materiaal is een legering van tin en lood. Het insigne van Damme laat zich als volgt beschrijven (afb. 1 links). Binnen een opengewerkte cirkel met een doorsnede van 4 cm zit Maria op een bank zonder rugleuning geflankeerd door twee kaarsen. Het Christuskind staat met een been op haar schoot. De voorstelling is 'primitief' te noemen, hetgeen onder andere tot uiting komt in de ongebruikelijke uitbeelding van Maria met beide handen op haar buik. De bovenbouw van het insigne toont een kerkgebouw met twee gelijkvormige torens. Om het loden teken op de hoed of de mantel te kunnen bevestigen is het souvenir aan de rand voorzien van 7 oogjes. Ikonografisch kan worden opgemerkt dat de wijze waarop de tronende madonna is afgebeeld ook regelmatig voorkomt in beschilderde grafkelders (afb. 4). De kaarsen kunnen als symbool voor Christus worden opgevat, de versiering met dubbele puntcirkels op de rand mogelijk als symbool van de heilige drie-eenheid: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Onder op de rand staat de naam van de bedevaartplaats: AR - DEN - en een pictogram van een burcht of te wel: Aardenburg. De variant van Sluis en Nieuwlande (afb. 1 rechts) wijkt op de volgende hoofdpunten: Maria met Kind zitten 'gespiegeld', Maria heeft haar linkerhand op haar schoot, het Kind torst de rijksappel, ter weerszijde zijn twee engelen verschenen die de kaarsen vasthouden, de torens van de OLV-kerk zijn driedimensionaal weergegeven en tot slot is de naam 'ARDENBUERCH' voluit geschreven. Op dit moment zijn ons naast de drie genoemde exemplaren (fragmenten) van in het totaal een 5-tal nieuwe insignes van OLV van Aardenburg bekend.³ Vier zijn gevonden in het verdrinken dorp Nieuwlande en één in de binnenstad van Vlissingen. Twee kunnen gerekend worden tot het type 'Damme', de andere drie tot het type 'Sluis'. Hierbij kan nog worden opgemerkt dat de twee gave emplanten van het type Sluis uit dezelfde mal afkomstig zijn, maar dat bij de overige

Afb. 2. De Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk naar Van Deventer geprojecteerd op het huidige stratenplan van Aardenburg. 1 Onze-Lieve-Vrouwe-kerk. Binnen de cirkel de steunbeer die werd aangetroffen tijdens de opgraving in de Oude Stad in 1974; 2 Sint Baafs-kerk; 3 Stadhuis. Tekening B. Oele, Provinciaal Depot voor Bodemvondsten, Middelburg.

steeds kleine verschillen in de uitvoering zijn aan te wijzen. Zo wordt bij het bijna complete exemplaar uit Vlissingen de naam van de bedevaartplaats geschreven met een 'O' in plaats van een 'U', terwijl Maria over haar linker schouder naar haar kind kijkt. We missen de vormontwikkeling van de grote open insignes zoals die welke hier beschreven worden naar de kleine gesloten insignes en uiteindelijk die welke uit latoenkoper gestansd werden. Het laatste punt van bespreking betreft de datering. De enige archeologische datering waarover we beschikken is afkomstig van Nieuwlande dat in 1530 onder de golven verdween. Gezien de vondstsituatie is voor een fragment van het type Damme dat is gevonden in Nieuwlande, een datering rond 1400 aan te nemen. Het type Damme lijkt het oudst van de twee omdat het wat 'primitiever' is uitgevoerd. Ook het feit dat bij het type Sluis de behoefte bestond Maria wat meer zeggingskracht te geven door de toevoeging van engelen wijst op een iets jongere ouderdom van dit type. Combineren we deze datering met het feit dat Aardenburg in 1383 werd verwoest en in de tweede helft van de 15e eeuw opnieuw geheel in verval

raakte en de bedevaarten dramatisch afnamen, dan lijkt een datering in de periode 1400-1450 het meest waarschijnlijk.⁴

De voorstelling op de insignes bevat over de volgende aspecten informatie: 1. de OLV-kerk, 2. de iconografie van het oorspronkelijke Mariabeeld en de reden van de Mariaverering en 3. de schijfwijze van de plaatsnaam. Op deze drie punten zal kort worden ingegaan. 1. Dat de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk twee torens bezeten moet hebben, wordt voor het eerst bevestigd in een bericht uit 1397 waarin sprake is van de 'noordre tor'.⁵ Bij herstelwerkzaamheden aan de kerk in 1524 wordt wederom gesproken van deze 'noordtorre'.⁶ Ook een ooggetuige verslag van de verwoesting van de kerk in 1604 spreekt van twee torens, terwijl ze tenslotte voor het laatst worden genoemd na de sloop van de kerk in 1625.⁷ De enige afbeelding van het gebouw treffen we aan op de kaart van Van Deventer uit 1550. Hij tekent duidelijk twee torens. Afgaande op de insignes kunnen we veronderstellen dat beide torens identiek waren uitgevoerd. Bij de opgraving in de 'Oude Stad' in 1974 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Nieuw licht op de Maria-verering te Aardenburg in de Middeleeuwen

Afb. 3. Detail van de plattegrond van Aardenburg van Jacob van Deventer uit ca 1550 met in het midden de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk.

onder leiding van ir. J.A. Trimpe Burger is de zuid-oostelijke steunbeer van het koor aangetroffen. Afb. 2 laat een uitsnede uit de kaart van Van Deventer zien en afb. 3 toont op dezelfde schaal de meest waarschijnlijke ligging van het gebouw in het huidige stratenplan. 2. We kunnen er gevoelig vanuit gaan dat de afbeelding van Maria op de insignes verwijst naar haar evenbeeld dat in de kerk stond opgesteld ten tijde van de eerste wonderen. Of dit het beeld is dat bij de stichting van de kerk is geplaatst of pas na de eerste wonderen, is uiteraard onbekend.⁸ We stellen vast dat het een 'tronende' Maria betreft of zoals ze ook wel genoemd wordt een 'Maria als Zetel der Wijsheid' (Sedes Sapientiae). Het tweede dat opvalt is dat ze geen verdere attributen bezit. Wel staan naast haar twee kaarsen - stallichten - die op een latere variant gedragen worden door twee engelen. Een voorzichtige interpretatie is al bij de beschrijving van de insignes gegeven: naar analogie van de iconografie in de Vlaamse grafschilderkunst zouden de kaarsendragende engelen wel eens kunnen verwijzen naar de wonderdadige kracht van de Maria van Aardenburg als beschermster van (ter dood) veroordeelden.⁹ 3. De schrijfwijzen Ardenboerch

kunnen worden opgenomen in de lange reeks van varianten bekend uit het schriftelijke bronnenmateriaal en wel - gebaseerd op de datering van de insignes - voor de periode van het midden van de 15e eeuw.¹⁰

In Zeeland gevonden pelgrimsinsignes

Onze kennis omtrent middeleeuwse bedevaarten in Zeeland is in de afgelopen jaren fors toegenomen door de inventarisatie en bestudering van alle pelgrimsinsignes die uit de Zeeuwse bodem te voorschijn zijn gekomen. Op 1 maart van dit jaar waren dit er over de duizend! In het totaal zijn nu bijna 50 bedevaartplaatsen bekend die door pelgrims uit Zeeland werden bezocht. Als we het aantal insignes per bedevaartplaats mogen opvatten als graadmeter van de populariteit van het bewuste gewijde reisdoel, dan kunnen we vaststellen dat men doorgaans relatief dicht bij huis bleef. Meer dan de helft van de pelgrims legde niet meer dan 100 kilometer af. Slechts 5 op de 100 ging naar het beroemde Santiago de Compostela in

Noord-Spanje en nog minder (3 op de honderd) reisde naar de belangrijkste bedevaartplaats in de Middeleeuwen in Europa: Rome. In plaats daarvan zocht men het dicht bij huis, vooral Vlaanderen scoorde hoog. Meer dan eenderde bezocht de relieken van de heiligen Adrianus en Cornelius in resp. Geraardsbergen en Ninove ten zuiden van Aalst. Als belangrijkste reden om op bedevaart te gaan kan bij beide heiligen gedacht worden aan ziekte van mens (de pest) en dier. Dit zou direkt ook een van de verklaring kunnen zijn voor het feit dat we zo weinig Aardenburgse insignes tegenkomen onder de vondsten (slechts 1% van het totaal aantal). Waarschijnlijk waren het vooral veroordeelden die de tussenkomst van Maria op prijs wisten te stellen. Steun hiervoor vinden we bijvoorbeeld naast de reeds gesignaleerde iconografie van Maria op de insignes zelf, in de ballade van de speelman welk lied in 1740 op schrift werd gesteld maar waarvan de wortels teruggaan tot in de middeleeuwen. Het lied gaat over een speelman die wegens zijn omgang met de dochter van de koning ter dood werd veroordeeld. Omdat hij echter een fraai lied voor Maria ten gehore bracht, werd hij na opgehanging te zijn, door Maria ondersteund zodat de koningsdochter hem na drie dagen nog in leven trof.¹¹

De pelgrimsinsignes van Onze-Lieve-Vrouw van Aardenburg in relatie tot de kerkrekeningen

Hier slechts een aantal opmerkingen bij de enkele kerkrekeningen die bewaard zijn gebleven.¹² Het betreft de rekeningen over de jaren 1523/24, 1569/70 en 1589/90. In alle drie wordt de verkoop van 'teekenen' gemeld. Het aantal verkochte pelgrimsinsignes is in 1523/24 het hoogst: 1737. In 1569/70 is het aantal teruggelopen tot 525 stuks en in de jongste rekening kon er geen enkele meer worden geboekt. Naast tinnen ('looden') werden er 3 andere typen in twee uitvoeringen verkocht. Voor het boekjaar 1523/24 zijn de aantallen als volgt uitgesplitst naar verkocht aantal, de prijs in de rekeneenheid 'schellingen' en tenslotte de prijs in vroeg 16e eeuws 'wettig' betaalmiddel (stuivers):

Nieuw licht op de Maria-verering te Aardenburg in de Middeleeuwen

Afb. 4. Tronende Madonna met kind in het graf van N. Van der Steene, overleden in 1339 en begraven in de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk van Brugge. Foto: Stedelijke Archeologische Dienst, Brugge.

	aantal	prijs	prijs
gheplatte zilveren vergulden	4	8 sch.	48 st.
middel platte zilveren vergulden	17	4 sch.	24 st.
cleene platte zilveren vergulden	24	2 sch.	12 st.
platte witte zilveren	44	4 sch.	24 st.
middelste zilveren	95	2 sch.	12 st.
minsten zilveren	113	1 sch.	6 st.
looden	1440	½ sch.	3 st.
totaal:	1737		

Cornelis Martins was door de kerkmeesters belast met de verkoop van de zilveren insignes terwijl de wasvrouw van de kerk, Margriete, de tinnen exemplaren verkocht. Daarbij is het opmerkelijk dat elders in de rekening vermeld wordt dat ene Cornelis van Wulpen (= Cornelis Martins?) de tinnen

pelgrimsinsignes was gaan kopen in Brugge bij Phelips Dorrée. De winst die op de verkoop van de tinnen pelgrimsinsignes werd gemaakt lag boven de 200%. Waarschijnlijk werden de zilveren wel zelf door de 'kerkfabriek' van Aardenburg aangemaakt. We treffen hier vermoedelijk dezelfde situatie aan

als in Dudzele waar de kerkfabriek de zilveren insignes van de heilige St. Leonardus verkocht en het 'Commun vande kercke' vooral de tinnen exemplaren.¹³ Verder kunnen we vaststellen dat de vele 'luxe' uitvoeringen waarvan in de kerkrekening in het begin van de zestiende eeuw sprake is een relatief laat verschijnsel moet zijn. Ook in de met pelgrimsinsignes verluchte Vlaamse gebedenboeken die dateren van rond 1500, treffen we veelal juist deze dure typen aan. Onder de opgegraven insignes, die grotendeels van voor het einde van de 15e eeuw dateren, zijn ze nauwelijks bekend. Bij de vroeg 16e eeuwse typen gaat het vooral om (ongetwijfeld goedkope) uit latoenkoper gestanste plaatjes.

Schriftelijke middeleeuwse bronnen

Over het ontstaan en de aard van de gebeurtenissen die geleid hebben tot het ontstaan van de bedevaarten kunnen we opmerkelijk kort zijn. We beschikken slechts over een vermelding in een kroniek uit 1561 van de hand van Iacob Meyerus Baliolanus waarin zegge en schrijven één zin staat die betrekking heeft op het moment waarop de eerste wonderen zich openbaarden. De letterlijke vertaling luidt: "1273. Bij Rodenburgium/ius zijn wonderen ter ere van de maagd 'die God voortbrengt' aan haar kerk begonnen < zich voor te doen >".¹⁴ Bij de oprichting van het kapittel van de OLV-kerk in 1294 wordt nadrukkelijk melding gemaakt van de vele wonderen die bij het beeld gebeuren. Deze wonderen zijn ook een van de redenen voor de oprichting ervan.¹⁵ Uit de hele 14e eeuw zijn vermeldingen bekend over bedevaarten naar Aardenburg, o.a. uit testamenten etc.¹⁶ Vanaf 1370 worden strafbedevaarten opgelegd. Dat we ons over de omvang daarvan ook weer geen overdreven voorstelling moeten maken, blijkt uit het feit dat het percentage van de ons bekende opgelegde bedevaarten per stad meestal de 1% niet overschreed.¹⁷ Een van de oudste vermeldingen treffen we aan in een vonnis van de rechtbank van Maastricht waarbij op 5 januari 1383 iemand ondermeer veroordeeld werd tot een bedevaart naar Aardenburg omdat hij twee burgemeesters had bedreigd in de buik te steken. De eerste vermeldingen van Zeeuwse veroordelingen zijn afkomstig uit het begin van de 16e eeuw. Te Zierikzee werden op 5 februari 1502 voor het stelen van hout van de polder Schouwen drie personen veroordeeld "tot onser liever vrouwen tot Aerdenburch". Vanuit Middelburg dateert de oudste vermelding uit 1501 en de jongste uit 1542. Nergens in alle hier genoemde bronnen wordt ingegaan op de aard van de wonderen of met welke verwachtingen men derwaart ging. In 1570 vindt uit Brugge een van de laatste georganiseerde vrijwillige bezoeken aan Aardenburg plaats, het volgende jaar is het te gevaarlijk en wordt de tocht afgelast.¹⁸ Hoewel het wonderbeeld misschien in 1595 nog in de 'ommeganck' wordt gedragen, blijkt

uit de kerkrekening van de OLV-kerk dat in 1589-1590 geen pelgrimsinsignes meer werden verkocht.¹⁹ De bedevaarten zijn blijkbaar geëindigd. Op 7 november 1604 worden de restanten van de kerk voor het eerst gebruikt voor de hervormde eredienst en wel in een 'noodbarak' De katholieke bevolking vertrok naar Oostende.²⁰ Over een eventuele translatie van het Mariabeeld of over zijn vernietiging in het strijdgewoel zijn geen schriftelijke bronnen bekend.

Schriftelijke bronnen uit de periode na de Reformatie

In 1792 werd tijdens de Franse revolutie een van de Maria-beelden op de noordhoek van het stadhuis van Brugge (Schepenhuis gebouwd in het laatste kwart van de 14e eeuw) in stukken geslagen. Een beschrijving van dit beeld in 1634 (in een artikel dat specifiek handelt over de Maria-verering te Brugge) spreekt van een 'miraculeus' beeld.²¹ Pas in 1787 wordt vermeld dat 'men zegt dat dit beeld uit Middelburg in Zeeland afkomstig was'. Een handschrift in de stedelijke bibliotheek te Brugge uit ca 1790-1800 geeft een afbeelding van het vernielde beeld: een staande Maria met inktpot met op haar arm een schrijvend kind met een stuk papier (afb. 5).²² Voorwaar zeker geen toonbeeld van een 'vroeg' Maria. In dit handschrift wordt voor het eerst het verband gelegd tussen dit Brugse beeld, het wonderverhaal van de onschuldige man die ter dood veroordeeld was maar door een hoofdknik van Maria werd vrijgesproken. Daarenboven wordt gezegd dat het hier om het getransleerde beeld van de OLV van Aardenburg zou gaan. English maakt afdoende duidelijk dat het hierboven genoemde handschrift niet erg betrouwbaar is en dat de schrijver de in de 18e eeuw populaire 'Knikprocessie' en het van veel oudere oorsprong zijnde 'Crepelfeest' met elkaar verward. De eerste werd jaarlijks gehouden op de woensdag na Pinksteren ter ere van de 'Brugse' Maria op de hoek van het stadhuis en de tweede werd (sinds de Reformatie) op de daaropvolgende donderdag gevierd met een mis ter gedachtenis aan de OLV van Aardenburg.

Een vlugschrift uit 1852 beroept zich voor wat de iconografie betreft op de afbeelding in het hiervoor genoemd handschrift. De legende verhaalt van een ten onrechte ter dood veroordeelde man. Bij zijn terechtstelling werpt hij zich op zijn knieën en smeekt Maria om 'een getuigschrift van zyne onpligdigheid' waarop het beeld 'een schrift nederwerpt' dat het bewijs voor zijn onschuld levert.²³ Het meest bekende wonderverhaal met betrekking tot de Aardenburgse Maria, - dat over de jonge wever, de inktpot en het stuk perkament -, is van nog veel jonger datum en wel uit 1870.²⁴ Duidelijk is dat de vermeldingen uit 1852 en 1870 teruggaan op het handschrift uit 1790-1800. Ze spelen daarmee geen enkele rol met betrekking tot de middeleeuwse O.L.V. van Aardenburg. Ook te Gent bevond zich aan het Vleeshuis een 'Maria met de inktpot'

Afb. 5. De enige bewaard gebleven afbeelding van het Maria-beeld dat tot 1792 op de hoek van het Brugse stadhuis stond opgesteld. Tekening in handschrift 448 in de Stedelijke Bibliotheek te Brugge, gedateerd ca 1790-1800.

dat reeds in 1566 tijdens de beeldenstorm werd verwoest. Verder is er een schilderij van een Vlaams schilder bekend uit ca 1500 waarop wederom de iconografie van de staande Maria met inktpot wordt uitgebeeld. Deze beide laatstgenoemde voorbeelden plus het feit dat ook elders (Maastricht, Parijs, Arnhem, Sint-Truiden etc) deze iconografie reeds vanaf het eind van de 14e eeuw bekend was²⁵, wijst erop dat deze voorstelling van Maria blijkbaar algemeen gangbaar was en zeker dus niet specifiek op de Aardenburgse Maria betrekking hoeft te hebben. Vastgesteld hebbend dat geen enkele tekst bewijskracht bezit om de Middeleeuwse Maria van Aardenburg met de legende van de inktpot in verband te brengen, blijft als laatste veronderstelling over dat de Brugse en Gentse beelden wellicht waren gemaakt naar het voorbeeld van het oude Maria-beeld van Aardenburg. English verzucht dan ook dat zolang we '... de looden teekenen...' nog niet gevonden hebben waarvan de kerkrekeningen gewag maken, we deze veronderstelling niet kunnen tegenspreken.²⁶ En hier kunnen we nu vanuit de archeologie een stap verder komen, want hierboven hebben we immers gezien dat onze pelgrimsinsignes uit de 15de eeuw een zittende Maria tonen met hetzij met kaarsen, hetzij met kaarsendragende engelen!

Conclusie

Aan de hand van een beschrijving van de 8 tot nu toe bekende exemplaren van tinnen pelgrimsinsignes van Onze-Lieve-Vrouw van Aardenburg en een vergelijking met de geschreven bronnen is duidelijk geworden dat we ons de Maria die in Aardenburg in de Middeleeuwen vereerd werd, ikonografisch niet voor mogen stellen als een staande 'Maria met de inktpot' maar als een zittende Maria eventueel geflankeerd door een tweetal kaarsen of kaarsdragende engelen. Hiermee is een al langere tijd bestaande (terechte) twijfel omgezet in een zeker weten. Waarschijnlijk kan onder verwijzing naar de Vlaamse grafschilderkunst de iconografie op de pelgrimsinsignes worden opgevat als een verwijzing

naar de hulp die Onze-Lieve-Vrouw van Aardenburg kon bieden aan (ter dood) veroordeelden.

Noten

- 1 Vandenberghet et Dezutter 1983.
- 2 Van Heeringen, Koldewij en Gaalman 1987.
- 3 Van Heeringen 1989 en 1991.
- 4 In 1502 werd een verordening uitgevaardigd om in ieder geval de inkomsten (overnachting en vertering etc.) uit de kwijnende bedevaarten zo goed mogelijk aan de stad ten goede te laten komen. Berichten over belastingkwijtschelding uit 1506 en 1507 maken duidelijk dat de pelgrims nog niet erg bereid waren te komen. Pas de kerkrekening van 1524-1525 die hieronder nog ter sprake zal komen geeft aan dat er weer schot zat in de bedevaarten (Vorsterman Van Oyen 1889, 43-4).
- 5 Vorsterman Van Oyen 1889, 33.
- 6 Reepmaker 1927, 24.
- 7 resp. Vorsterman Van Oyen 1889, 67 en Reepmaker 1927, 30.
- 8 De kerk zelf wordt in 966 voor het eerst vermeld als 'mater aecclesia'. Pas in 1237 bereikt ons het eerste bericht waarin de 'ecclesie Sancte Marie in Rodenburg' voluit wordt genoemd. Nadere gegevens ontbreken verder. Zie voor een recente discussie: De Melker 1987, 45-47.
- 9 Zie voor de grafschilderingen b.v. afb. 188 in Dezutter 1988, 198 en afb. 52 in Hoffman-Klerkx 1987, 78.
- 10 Zie o.a. voor een recent overzicht De Melker 1987, 30.
- 11 Stalpaert 1961.
- 12 Vorsterman Van Oyen 1889, 67-69; Reepmaker 1927, 19.
- 13 Van Heeringen, Koldewij en Gaalman 1987, 80-83.
- 14 Meyerus 1561, 80 ('MCC LXXIII... Apud Rodenburgium miracula in honorem Deiparae virginis aedi coepta.')
- 15 Vorsterman Van Oyen 1889, 6.
- 16 Zie o.a. Kronenburg 1909, 84-7 voor een compleet overzicht van de vermeldingen.
- 17 Van Herwaarden 1978; Abelmann, Heel en Uil 1974; Uil 1980.
- 18 English 1926, 202.
- 19 Resp. English 1926, 187; Vorsterman Van Oyen 1889, 70.
- 20 Reepmaker 1927, 28.
- 21 English 1926.
- 22 Handschrift 448; English 1926 afb. 1.
- 23 Het pamflet werd te Brugge uitgegeven en besloeg 16 pagina's. De volledige titel luidt: 'Nauwkeurige uitlegging van den historischen en geestelijken STOET die te Brugge zal uitgaen den 31 augustus 1852 gedurende de feesten gegeven ter gelegenheid van het huwelyk van hunne koninklyke hoogheiten den hertog en de hertogin van Brabant'.
- 24 Gezelle 1870; overgenomen door o.a. Kronenburg 1909 en vele anderen.
- 25 Hechtermans 1966.
- 26 English 1926, 193.

Geraadpleegde literatuur

- Abelmann, L.J.C. van Heel en H. Uil, 1974: Strafbdevaarten in Zeeland, *Bull. van de werkgroep Historie en Archeologie*, afl. 21 zomer 1974, Goes.
- Dezutter, W.P., 1988: Beschilde grafkelders in Brugge, in: H. de Witte (red.): *Brugge Onderzocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Brugge (Archeo-Brugge 1) 193-208.
- English, M., 1926: Het O.L.V.-beeld van het stadhuis te Brugge, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 164-202.
- Gezelle, G., 1870: De wonderbare Legende van O.L. Vrouwe met den inktpot vroeger tot Aardenburg, nu tot Brugge, *Rond den Heerd*, no. 28 en 29.
- Heeringen, R.M. van, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, 1987: *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens*, Zutphen.
- Heeringen, R.M. van, 1989 en 1991: Inventarisatie pelgrimsinsignes, in: *Archeologische kroniek van Zeeland over 1988 en 1990*, *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1989 en 1991* (in druk).
- Hechtermans, H., 1966: O.L.-Vrouw met de inktpot, *Middelares en Koningin* 33, 77-79, 114-117, 147-149.
- Herwaarden, J. van, 1978: *Opgelegde bedevaarten*, Assen/Amsterdam.
- Hoffman-Klerkx, E.L., 1987: *Sprekende graven*, Utrecht.
- Koldewij, A.M., 1987: Teekenen van Mynheere St. Lenaert: Pelgrimsinsignes uit Dudzele, *Biekorf* 87, 305-317.
- Kronenburg, J.A.F., 1909: *Maria's heerlijkheid in Nederland*, VI, 68-87.
- Meiker, B.R. de, 1987: *De ontwikkeling van de stad Aardenburg en haar bestuurlijke instellingen in de Middeleeuwen*, Middelburg (Scriptiereeks Commissie Regionale Geschiedbeoefening Zeeland deel 3).
- Meyerus, 1561: *Commentarii Sive Annales rerum Flandricarum*, Antwerpen.
- Reepmaker, K.L., 1927: *Bijdrage tot de geschiedenis van de Aardenburgse Onze-Lieve-Vrouwe- of Mariakerk 643-1625*, Oostburg.
- Stalpaert, H., 1961: De speelman van Aardenburg, *Biekorf* 62, 321-335.
- Uil, H., 1980: Middeleeuwse strafdevaarten vanuit Zierikzee, *Kroniek van het land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 5, 24-44.
- Vandenberghet, S. et W.P. Dezutter, 1983: Trois insignes de pèlerinage du 15e siècle de Notre-Dame d'Aardenburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33, 455-459.
- Vorsterman van Oyen, G.A., 1889: *Het archief van Aardenburg, I*, Middelburg.